

Ільницький Владислав Сергійович

Проблема Нагірного Карабаху в зовнішній політиці Азербайджану та Вірменії (1991-1994 рр.)

УДК 94(479.24)+327/355.48
(355.01+341.231/341.2)+
291.7/323.28

DOI <https://doi.org/10.24195/2414-9616.2025-6.19>

Стаття поширюється на умовах ліцензії
CC BY 4.0

Ільницький Владислав Сергійович
аспірант відділу історії нових
незалежних держав
ДУ «Інститут всесвітньої історії
Національної академії наук України»
вул. Леонтовича, 5, Київ, Україна
ORCID: 0009-0005-4774-8803

У статті розглядається проблема формування зовнішньої політики Азербайджану та Вірменії по проблемі Нагірного Карабаху від останніх років існування радянського союзу до закінчення першої Карабаської війни у 1994 році та підписання «Бішкекського протоколу».

Дослідження звертає увагу на формування національно-поляризованої суспільної думки у Азербайджані та Вірменії, яка визначила стрімкий розвиток конфлікту та обумовила майже абсолютну відсутність руху до компромісу.

Важливим аспектом даного дослідження став аналіз наративів зовнішньо-політичного курсу країн в світлі наростаючої поляризації позицій учасників конфлікту на тлі бойових дій та загострення гуманітарних проблем регіону. Окремим розділом аналізу зовнішньо-політичних зусиль Азербайджану та Вірменії стало вивчення звернень офіційних представників країн до Ради Безпеки ООН.

Значну увагу приділено розгляду посередницьких зусиль по припиненню бойових дій зовнішніх гравців, як Конференція по безпеці та співробітництву в Європі, її Мінська група, Іран, Казахстан тощо. Окремою сторінкою став аналіз агресивної стратегії росії, яка за рахунок посередницьких, військових та союзницьких маніпуляцій підтримувала напругу та нестабільність в регіоні прагнучи до збереження ролі одноосібного лідера в регіоні Південного Кавказу, що стало однією із передумов провалу чисельних посередницьких миротворчих зусиль зовнішніх акторів.

Також представлено авторське бачення зовнішньо-політичного курсу та риторики міжнародних зусиль Азербайджану та Вірменії по проблемі Нагірного Карабаху як дипломатичної війни, що веде до неможливості вирішення проблеми мирним шляхом, за умов, що склались як внутрішньо-політичний фон країн та позиції посередників.

Стаття ґрунтується на аналізі широкого комплексу джерел, включаючи архівні матеріали, свідчення очевидців та безпосередніх учасників подій, радянські документи, дипломатичну кореспонденцію та новітню історіографію. Робота спрямована на глибше осмислення коренів сучасних територіальних конфліктів та внесок історичних обставин у сучасну політичну карту регіону.

Ключові слова: зовнішня політика, Азербайджан, Вірменія, Перша Карабаська війна, Нагірний Карабах, територіальна цілісність.

Вступ. Актуальність теми даного дослідження пояснюється нинішніми кардинальними геополітичними змінами, які пов'язані, з одного боку, з ослабленням росії в результаті війни з Україною, що спричинило неспроможність росії виконати свої союзницькі воєнні зобов'язання як по відношенню до члена ОДКБ – Вірменії у війні з Азербайджаном, так і до Ірану, хоча обіцянки допомоги були дані публічно. З іншого боку Китай підсилює вплив у регіоні через інвестиції в межах проєкту «Один пояс, один шлях». США прогнозовано підсилюють вплив в регіоні через ініціативу творення транзитного коридору через Південний Кавказ – «Маршрут Трампа заради міжнародного миру та процвітання» (TRIPP), який розблокує «Зангезурський коридор».

Таким чином, з високим ступенем вірогідності у найближчому майбутньому можна очікувати, що росія буде вживати активних заходів з метою відновлення впливу в Кавказькому регіоні, що може суттєво негативно вплинути на «вікно можливостей» Європи та України щодо продовження «поясу безпеки» трьох морів Балтійського, Адріатичного та Чорного далі до Каспійського моря та створення єдиного поясу протидії країні-агресору.

В силу того, що вузол протиріччя в регіоні закладався століттями, а ескалація та спроби вирішення

проходили на тлі великої кількості жертв, що до краю поляризувало позиції сторін, заглиблення в історію зовнішньої політики країн-учасниць конфлікту має критичну важливість для вирішення проблем сьогодення.

Все це спонукає українських науковців по новому підійти до аналізу проблеми Нагірного Карабаху в зовнішній політиці Азербайджану та Вірменії та розглядати її як провідний чинник впливу на стабільність в регіоні, на створення нових двосторонніх та багатосторонніх союзів. Важливою проблемою постають зусилля медіаторів конфлікту, одні із яких намагались досягти компромісу без розуміння глибини проблеми, а інші прикривали посередницькими зусиллями свої справжні цілі, фактично зриваючи досягнуті домовленості.

Мета та завдання дослідження. Мета статті полягає у комплексному аналізі проблеми Нагірного Карабаху в контексті зовнішньої політики Азербайджану та Вірменії у 1991–1994 рр., з особливим акцентом на вивчення політичних, дипломатичних та безпекових пріоритетів Азербайджану та Вірменії. Дослідження спрямоване на з'ясування того, яким чином карабаський конфлікт визначав стратегічні напрями зовнішньополітичної діяльності Азербайджанської Республіки, впливав на її відносини

з регіональними та світовими державами, а також на формування власної ідентичності та державності у перші роки незалежності.

В межах досягнення цієї мети автор ставить перед собою декілька основних завдань, які планує вирішити в ході даного дослідження:

1) проаналізувати формування зовнішньополітичного курсу Азербайджану щодо врегулювання конфлікту від останніх років існування радянського союзу та формування національних рухів, через перші роки незалежності 1991–1994 рр. до моменту підписання «Бішкекського протоколу» та закінчення першої Карабаської війни;

2) охарактеризувати позицію Азербайджану та Вірменії у відносинах з ключовими міжнародними безпековими інституціями та окремими країнами у зв'язку з карабаським питанням;

3) розкрити стратегію та тактику використання дипломатичних та іструментів Азербайджаном та Вірменією у реалізації стратегії вирішення конфлікту на свою користь.

Методи дослідження. У процесі дослідження використано комплекс загальнонаукових та спеціально-історичних методів. Застосування історико-генетичного методу дало змогу простежити еволюцію проблеми Нагірного Карабаху в контексті формування зовнішньополітичних доктрин Азербайджану та Вірменії у період розпаду СРСР і становлення їхньої державності. Історико-порівняльний метод використано для зіставлення зовнішньополітичних підходів обох держав до карабаського конфлікту, а також для виявлення спільних і відмінних рис у дипломатичних стратегіях Баку та Єревана в 1991–1994 рр. Проблемно-хронологічний метод дозволив систематизувати ключові події, рішення та міжнародні ініціативи, пов'язані з конфліктом, у їхній часовій послідовності. За допомогою системного методу проблема Нагірного Карабаху розглядається як складова ширшого комплексу регіональної безпеки Південного Кавказу та чинник формування зовнішньополітичних пріоритетів обох держав. Аналіз офіційних документів, заяв керівництва, дипломатичного листування та матеріалів міжнародних організацій (ООН, ОБСЄ) здійснено з використанням джерелознавчого та контент-аналізу, що дало змогу виявити політичні наративи й аргументацію сторін. Узагальнення та синтез отриманих результатів сприяли формуванню цілісного бачення ролі карабаської проблеми у зовнішній політиці Азербайджану та Вірменії в 1991–1994 рр.

Аналіз джерел та історіографії. На тему проблеми Нагірного Карабаху, що є ключовою в зовнішній політиці Азербайджану та Вірменії існує широка наукова та публіцистична література. Ключовим моментом в аналізі джерел постає те, що проблема виникла в першій третині XIX століття та до теперішнього часу перебуває на стадії розвитку і оста-

точно її вирішення знаходиться в сфері геополітики, де перетинаються інтереси потужних глобальних та регіональних гравців. Першим джерелом, котре містить в собі корені проблеми Нагірного Карабаху є, безумовно, Туркманчайський мирний договір (фарсі. *ی‌اچان‌ام‌کرت‌ممان‌ده‌ع*), підписаний 10 лютого 1828 р. між російською імперією та Персією (Іраном) у селі Туркманчай після поразки Персії у російсько-перській війні 1826–1828 рр. [1]. Серед інших угод містив Статтю XV про переселення вірмен. Саме ця стаття стала основою масової репатріації вірмен, понад 100 тис., з Ірану та Османської імперії до Східної Вірменії, котра через майже 200 років стала ареною війни, про яку ми говоримо.

Першу літературну згадку про проблему Нагірного Карабаху маємо у дипломатичному звіті представника російської імперії, дипломата Олександра Грибоєдова у «Записці про переселення вірмен із Персії до наших областей» 1828 року. Автор однозначно вказує на джерело майбутнього міжетнічного конфлікту, що переріс в міждержавний по причині здобуття незалежності Вірменією та Азербайджаном після розвалу радянського союзу через майже два століття після згаданих подій. Поперше, про напругу серед мусульман: «У Нахічеванській області (в ті часи ще не існувало територіального утворення з назвою Нагірний Карабах – прим.автора) я знайшов ще більше безладдя й утисків, спричинених переселенням вірмен... бродіння і невдоволення в умах татарських доходить до найвищого ступеня». По-друге, про штучне ущільнення: «Вірмени здебільшого поселені на землях мусульманських поміщиків... Переселенці самі перебувають у тісноті й тіснять мусульман, які всі ремствують – і небезпідставно.» По-третє, про протест і зростаюче обурення: «Переселення... викликає в Нахічевані справедливий протест місцевого й корінного населення... чисельність переселених з Ірану вірмен штучно доводиться до чисельності корінного мусульманського населення, що проживає в Нахічевані... невдоволення й протест... сягають своєї межі.» [2]. Фактично, описані необхідні умови для війни в майбутньому. Та сама записка говорить і про недолуге адміністрування переселення, що від початку розпалює почуття несправедливості з обох боків. Самому Грибоєдову це переселення коштувало життя. Він загинув через рік під час заворушень в Тегерані. Прямих вказівок на причину в джерелах немає, але в Азербайджані, «думка народу» і до теперішнього часу передає історії про загибель письменника від рук незадоволених переселенням. Він став, так званою, «першою жертвою» майбутнього Карабахського конфлікту.

Аналізуючи джерела по проблемі Нагірного Карабаху, ми знаходимо чітку межу по водорозділу сторін, що підтримують позицію одної чи іншої сторони. Представниками так званої вірменської

позиції виступає група авторів Левон Хорбедян, професор соціології Массачусетського університету та Патрік Донабедян, аташе по культурі посольства Франції в Єревані. Вони стверджують право на володіння територією Нагірного Карабаху вірменів в силу переважної більшості вірменів, що проживають на території цього адміністративного утворення. «Популяція вірмен складала 94% в 1921 році та 75% у 1988». [3] Вони стверджують, що населення області не бажає лишатись під управлінням Баку і, посилаючись, на домінують в сучасному світі принципу самовизначення стверджують законність вірменських прав на територію. [3] Автори посилаються також на домінування в світі після другої світової війни, а саме принципу непорушності кордонів і, що обидва принципи часто входять у суперечність. Автори наводять низку прикладів: Індія та Пакистан, Ефіопія та Еретрея та інші, коли право самовизначення домінувало над непорушністю кордонів, що дає Вірменії право на територію Нагірного Карабаху.

З Азербайджанської перспективи проблему розглядає, наприклад, Тофік Зулфукаров, котрий очолював міжнародне відомство Азербайджану у 1998-99 роках. Він пояснив причини, чому Азербайджан наполягав на міжнародному посередництві конференції по Безпеці та Кооперації в Європі (CSCE) на початку 1990-х. Поперше, покладаючи надію на те, що міжнародна спільнота займе частково або цілковито Азербайджанську позицію, залишаючи осторонь питання військової та адміністративної слабкості Азербайджану, розраховуючи на підтримку Європою превалюючого після II світової війни принципу недоторканості кордонів при вирішенні проблеми Нагірного Карабаху. «Нарешті, рамки етичних і моральних принципів CSCE потенційно могли б допомогти покласти край етнічним чисткам азербайджанців у зоні конфлікту (сподівання, яке виявилось марним)». Тофік Зулфукаров висловлює думку, яка може пояснити пізніший відхід Азербайджану від російського вектору, а саме, що росія турбувалась лише про те, щоб бути одноосібним медіатором конфлікту і не цікавилась позиціями переговорників. Автор демонструє як росія послідовно намагалась вивести із гри західні країни, встановивши домінування. Дослідження проходить аналітично по всім стадіям політичного процесу врегулювання конфлікту з початку 1990-х років до 2005 року, залишаючи враження неможливості вирішення без силового сценарію. [4]

Класичною роботою по проблемі Нагірного Карабаху вважається дослідження Томаса де Ваала, британського журналіста та аналітика, експерта із питань Кавказу, зокрема вірмено-азербайджанського конфлікту. Створене на базі «близько 120 інтерв'ю, проведених у 200-2001 роках та доповнено свідченнями очевидців і вторинними джерелами», щоб розкрити причини, перебіг і наслідки

конфлікту. Робота являє собою виважену спробу неупередженого перегляду подій конфлікту, де автор просить не спекулювати його цитатами чи висновками, вирваними із контексту і приймати роботу в цілому.[5] Де Ваал простежує витoki вірмено-азербайджанських зіткнень від XIX століття (Туркманчайський договір 1828 року, погроми 1905–1907 рр.) до радянського періоду, коли створення Нагірно-Карабаської автономної області (1923) у складі Азербайджанської РСР із 95% вірменським населенням заклало основу для напруги. Автор підкреслює, як імперські та радянські кордони посіяли «насіння розбрату». Далі детально описує Першу Карабаську війну, що почалася з протестів вірмен за возз'єднання Карабаху з Вірменією та призвела до етнічних чисток (наприклад, Сумгаїтські погроми 1988, Баку 1990). Де Ваал показує, як обидві сторони використовували націоналізм, що призвело до гуманітарної катастрофи – більше півмільона біженців. Автор уникає односторонності, представляючи вірмен і азербайджанців як жертв історичних обставин і водночас як учасників насильства. Він описує трагедії (Ходжалинська різанина 1992, депортації азербайджанців) та паралельні наративи ненависті, що живлять конфлікт. Де Ваал аналізує невдалі спроби ОБСЄ (Мінська група) та інших посередників досягти миру в 1990-х. Він підкреслює, як взаємна недовіра та націоналістична риторика блокували компроміси, зокрема через рамки CSCE (етнічні чистки не зупинилися, як сподівалися). Через інтерв'ю з біженцями, солдатами та цивільними де Ваал показує особистий вплив війни – втрати, травми, розірвані громади. Він називає Карабах «чорним садом» – метафорою землі, що об'єднує і розділяє обидва народи.

Одне із найсучасніших (2022) досліджень проблеми здійснено двома американськими професорами університетів Техасу та Юти М. Хаканом Явузом та Майклом М. Гантером. Автори простежують коріння проблеми від радянського періоду (створення Нагірно-Карабаської АО в складі Азербайджанської РСР у 1923 році) до етнічних напруг XIX–XX ст., включаючи погроми 1905–1907 та 1918–1920 рр., показуючи, як штучні кордони посіяли насіння розбрату. Фокусують аналіз на етнічних чистках в Сумгаїті у 1988 році та Ходжалі у 1992 році, підкреслюючи, як фактори різниці в культурі та демографії регіону погіршили конфлікт у 1988–1994 рр. Автори дають опис розвитку війни 1988–1994 рр., окупації територій Вірменією та ролі Мінської групи ОБСЄ. Автори обговорюють провал мирних переговорів через взаємну недовіру та націоналістичні наративи. Центральний наратив книги – як конфлікт служить інструментом росії для контролю над Закавказзям, з акцентом на пострадянські етнічні конфлікти та вплив РФ на ескалацію, включаючи гібридні елементи. Книга завершується аналізом наслідків для регіональної стабільності,

включаючи економічні та дипломатичні виклики, з висновком про необхідність компромісу для уникнення повторення війни. [6]

Книга Джеймса Дж. Койла аналізує серед інших Нагірно-Карабаський конфлікт, з акцентом на роль Росії та її вплив на «заморожені конфлікти». Розділ про Нагірний Карабах досліджує проблему в контексті зовнішньої політики Азербайджану та Вірменії після розпаду СРСР до 2017 року, з подальшими відсилками до подій до 2023 року в рецензіях і пов'язаних джерелах. Основний наратив книги в контексті нашого дослідження полягає в тому, що конфлікт є визначальним для зовнішньої політики Вірменії з метою захисту Карабаху як етнічної території компактного проживання вірменської більшості, а для Азербайджану як відновлення територіальної цілісності. Койл підкреслює, як Карабах поляризує позиції сторін, тримаючи в центрі національну ідентичність. Ключовою темою зовнішньополітичних впливів на процес протікання конфлікту постає росія, як маніпулятор, що використовує Карабах для збереження впливу на Закавказзя, підтримуючи Вірменію через договір ОДКБ і військові бази і водночас продаючи зброю Азербайджану. Це дозволяє рф «заморожувати» конфлікт, перешкоджаючи його вирішенню. Койл жорстко критикує неефективність Мінської групи ОБСЄ, створеної 23 роки тому. Основною причиною неефективності виділяються конфліктуєчі інтереси посередників, а саме США, Франція та росія. Зовнішня політика Азербайджану та Вірменії часто ігнорувала компроміси, фокусуючись на націоналістичних цілях. Книга розглядає вплив геополітичної конкуренції та «зовнішніх акторів» як Туреччина, Іран, росія та колективний Захід на зовнішню політику сторін. Вірменія орієнтується на росію та діаспору, Азербайджан – на нафтові доходи та Туреччину, що ускладнює двосторонні відносини.

Ескалація та заморожений статус (до 2017): Койл описує, як після Першої Карабахської війни під час фази «замороженого» конфлікту зовнішня політика обох країн була милітаризованою, з великими витратами на озброєння, що готувало ґрунт для Другої Карабахської війни у 2020 році. [7]

Розглядаючи російсько-Турецький фактор у Нагірному Карабаху автор статті натрапив на цікаву роботу Світлана Сарібаєва по матеріалам російської преси, де вона намагається підкреслити миролюбність російських ініціатив та можливість для Москви вирішити проблему військовим шляхом, про що наводяться цитати, добре відомого в Україні по битві за Бахмут, покійного Євгена Пригожина, котрий звинувачує саме уряд Миколи Пашеняна за поворот в політиці до США та Євросоюзу, що ніби то утримало росію від військового втручання. Крім того наголошуються тісні стосунки росії з Азербайджаном на багатьох рівнях, що перевищує контакти з Вірменією, не зважаючи на наявність угоди про

військову допомогу в межах ОДКБ. В якості ключового фактора, що визначив пасивну поведінку росії в регіоні у відповідь на ескалацію війни в 2020 році було «миролюбне» бажання бачити проблему врегулювання конфлікту навколо Нагірного Карабаху як ту, що вирішується на платформі російсько-Турецьких відносин без залучення США та інших країн колективного Заходу, та має розглядатись як спроба створення антизахідної платформи в регіоні та внесення розколу в НАТО, в силу того, що Туреччина – член альянсу. Робота представляє цікавість попри певний проросійський контекст, акцентом на провідному чиннику, що робить Нагірний Карабах таким цінним для Азербайджану та Вірменії, а саме розвиток двох ініціатив, що обіцяють колосальні інвестиції: ініціатива Китаю «Один пояс, один шлях» (One Belt, One Road Initiative) та Євразійський економічний союз росії (EAEU). [8]

Аналіз джерел показує, що проблема Нагірного Карабаху в зовнішній політиці Азербайджану та Вірменії добре розроблена в англійській і частково російськомовній академічній літературі, особливо після ескалацій 2020 та 2023 років, з фокусом на історичний контекст, геополітику та роль росії та Туреччини. Ключові праці наприклад, de Waal, 2003; Yavuz & Gunter, 2022; Coyle, 2017 охоплюють еволюцію конфлікту від пострадянської незалежності до «замороженого» статусу, з акцентом на дипломатію ОБСЄ, етнічні чистки та милітаризацію політики. Однак, майже відсутні українські праці, які б системно порівнювали зовнішню політику Вірменії і Азербайджану через призму дипломатичних стратегій, міжнародного права, короткотривалих та довгострокових альянсів. Потребує розкриття проблема ролі посередників конфлікту, їхніх інтересів та стратегій, що послужили поляризації позицій сторін конфлікту та відтермінували його вирішення та звузили коридор можливостей врегулювання. Крім того аналіз ходу конфлікту та стратегій сторін ніколи не був пов'язаний в єдине геополітичне поле та не було розкрито психологічного підґрунтя досягнень та помилок.

Виклад основного матеріалу. Аналіз проблеми Нагірного Карабаху у зовнішній політиці Азербайджану та Вірменії потребує міждисциплінарного підходу і не може бути обмеженим суто історичним підходом. По-перше, Ситуація продовжує розгортатись на наших очах і набуває все більшої пов'язаності з Україною, як паралелями політичної та дипломатичної наївності та віри в дотримання міжнародних домовленостей, так і ілюзією дієвості статуту ООН та її здатності впливати на вирішення міжнародних конфліктів та забезпечити виконання пункту 4 статті 2, де прямо декларована недоторканість кордонів.

По-друге, аналіз зовнішньої політики має враховувати саму основу її психології, яка розкривається у відомому висловлюванні, яке часто приписують

Шарлю Морісу де Талейрану-Перігору, французькому дипломату епохи Наполеона: «Мова дана людині для того, щоб приховувати свої думки». У поєднанні з думкою прем'єр-міністра Великої Британії Маргарет Тетчер, – «У Британії немає вічних друзів чи ворогів, у неї є вічні інтереси», постає підхід до формування рівнів аналізу зовнішньополітичних маневрів сторін. Зовнішній, видимий рівень: висловлювання представників сторін. За ним стоїть рівень дій: дипломатичні маневри, військові дії, союзи, комерційні стосунки, міжнародні інформаційні кампанії (психологічні операції). За ними можна прочитати рівень реальних інтересів та намірів, котрі часто або не озвучуються прямо, або приховуються свідомо. І нарешті, рівень цінностей, що є найглибшим в аналітиці будь-яких конфліктів. Рівень цінностей може надавати великі переваги стороні, як це сталося в Україні, де вони стали фундаментом стійкості. Водночас історія показує і зворотний бік, коли Вірменія у конфлікті за Нагірний Карабах спиралася на переконання у своїй історичній правоті, проте абсолютизація цього ціннісного аргументу стала пасткою – він не зміг компенсувати військових та дипломатичних прорахунків, що у підсумку призвело до поразки у війні.

Почнемо аналіз з підготовки сторін до початку першої Карабахської війни. Обидві країни вели внутрішню підготовку громадської думки до прийняття законності своїх вимог на Нагірний Карабах. «Підготовка велась в літературі та публіцистиці, освітніх закладах, в ході дискусій у партійних колах та під час проведення культурних заходів. Наприклад, Самадов та Григорян вказують, що в 1988 році вірменські національні рухи активно використовували наративи втрати Карабаху вірменами в наслідок геноциду під час османської імперії. Ідеї продвигались в тому числі через поезію та публіцистику. Розповсюджувалась ідея, що це може повторитись якщо буде втрачено час. [9] Натомість, азербайджанські політики акцентували увагу на територіальній цілісності та законності, а не на історичних претензіях. [9] Дослідження Хакобяна показує, що Азербайджан стверджував буквально, що «втрата Нагірного Карабаху прирівнювалась до втрати великої частини національної ідентичності. Його пам'ятають як місце народження азербайджанської ідентичності, центр азербайджанської культури та дім для багатьох азербайджанських поетів і музикантів.» [10] Поступово позиції ставали більш радикальними. Поети з обох сторін підігривали націоналістичні настрої. Так у типовій емоційній промові популістський поет Халіл Рза Улутюрк описав Карабах як «храм Азербайджану, артерію Азербайджану, серце Азербайджану». [9] «Поезія є потужним засобом для повторної артикуляції таких знаків, що ведуть до емоційного переживання колективної пам'яті. Один із видатних письменни-

ків-активістів на передовій руху, Сільва Капутікян, написала у своїй поемі:

«Коли вони кажуть «п'ятнадцять» – я згадую «рік»

Коли вони кажуть «гірський» – я згадую «Карабах»

Вони мають власний потік у мені,

Слова приховані від мене,

Кажуть «справедливість» – я згадую свого сироту, Ван!». [9]

Багатотомно можливо було продовжувати цитування джерел та викладення підтверджувального матеріалу, проте сказаного достатньо щоб зробити висновок про те, що обидві сторони конфлікту на всіх рівнях поляризували позиції. На той історичний момент, коли і Вірменія і Азербайджан знаходились в складі срср політики обох країн (тоді це були керівники радянських партійних та державних структур) дії сторін здійснювались через звернення до владних органів срср в москві. «Приблизно 75 000 вірмен з Нагірного Карабаху та Вірменії підписали петицію до Михайла Горбачова з вимогою возз'єднати Нагірний Карабах і Нахічевань з Вірменською РСР. Вони апелювали до «перемоги історичної справедливості» та «реалізації ленінських традицій» у контексті права на самовизначення» [11] «Спеціальна сесія Верховної Ради Вірменської РСР одноголосно приймає рішення про возз'єднання Нагірного Карабаху з Вірменією. Голосування ґрунтується на статті 70 Конституції СРСР, яка гарантує «вільне самовизначення народів та добровільне об'єднання рівноправних Радянських Соціалістичних Республік». Верховній Раді СРСР направляється звернення з проханням дати позитивне вирішення цього питання», – пише Мартиросян [12]. «Верховна Рада Азербайджанської РСР, у свою чергу, приймає рішення не віддавати Нагірний Карабах, спираючись на статтю 78, яка зазначає, що територія республіки «не може бути змінена без її згоди». [12] Водночас, на тлі демонстрацій та чотиритижневого загального страйку в Нагірному Карабасі, радянські війська входять до Степанакерту. Ситуація сягає точки крайньої диференціації позицій. Фактично, ми можемо констатувати, що зовнішньополітичні рухи обох республік (на той час) не намагаються домовлятися. З точки зору конфліктології вони сягають стадії конфлікту «Погрози та влада», за теорією крупного Шведського вченого конфліктолога Ханса Бродаля. На цій стадії «обидві сторони зазвичай готові використати всю наявну владу, щоб усунути противника. Вони застосовують загрози як засіб тиску, а у відповідь легко можуть спровокувати ще більш сильну реакцію. Свою думку вони вважають непохитною. Коли події досягають такого етапу, верх беруть дуже темні сили, жертвами яких стають люди, втягнуті у конфлікт». [13] Сторони стоять на межі перетину кордону: «Втрата волі – шлях до

насильства», – пише Бродаль. [13] Можливостей для вирішення конфлікту мирним шляхом більше не існує. Сторони готові до війни, більше того, сторони щиро прагнуть війни.

Наростає хвиля насильства з обох боків. Позиція керівництва срср як зовнішньої сили в той час базується на закличках до припинення насильства, з одного боку, та на завуальованій партійною риторикою погрози застосувати силу. Це видно із звернення М.С.Горбачова 27 лютого 1988 року, яке у Вірменії було зачитане російською по Єреванському радіо членом політбюро Володимиром І. Долгіх: «Мушу відверто сказати, що Центральний комітет Комуністичної партії Радянського Союзу стурбований таким перебігом подій. Це загрожує серйозними наслідками. Ми не бажаємо ухилитися від відвертого, щирого обговорення різних ідей і пропозицій. Але це має відбуватися спокійно, у рамках демократичного процесу та законності, не допускаючи навіть найменшої шкоди інтернаціональній єдності наших народів. Найсерйозніші питання долі народу не можуть залишатися під владою спонтанності та емоцій.» [12] Вплив центральної влади срср втрачався і звернення не мало впливу на ворогуючі сторони.

Ситуація нагадує переддень першої Пілопонеської війни між Афінами та Спартою у 431 році до нової ери чи передвоєнну істерію царської росії 1914 року. Всі прагнуть війни.

На даному етапі «зовнішня політика» обох сторін щодо Нагірного Карабаху спрямована, виключно, на підсилення обґрунтування свого права на цю територію. Між сторонами не існує підґрунтя для спільної позиції. Всі передумови війни готові. Єдиним стримуючим фактором лишається центральна влада срср. Втрата нею авторитету робила війну неминучою.

Проте паралельно відбувались події, що роблять оцінку означеного бурхливого періоду перед першою карабаською війною дещо не однозначними. Триває рік розвалу срср. Радянські війська ввійшли в Баку під час «Чорного січня». На чолі азербайджанської комуністичної партії знаходиться Аяз Муталібов та розгортає діяльність по підтримці лояльності до комуністичної партії в народі. Цей період називають «просвітленим автократизмом» [14] Муталібов демонструє лояльність до Горбачова (генерального секретеря кпрс) через підтримку його ініціативи нової союзної держави, який передбачає збереження срср з наданням широкої автономії республікам.[15] Це виявляється ефективним тактичним зовнішньополітичним кроком. В той час, коли ряд республік відмовляються голосувати за збереження срср, Азербайджан підтримує ідею нової єдності, розраховуючи отримати захист від територіальних претензій Вірменії, що не будуть реалізовані за умови збереження срср і Азербайджан виявиться бенефіціаром нового союзу. [16]

Після оголошення Горбачовим загальносоюзного референдуму Вірменія та Азербайджан зайняли принципово відмінні позиції. Азербайджан підтримував ідею, натомість Вірменія під керівництвом Національного Руху Вірменії (НРВ) бойкотувала референдум. [15]

Муталібов, таким чином, зумів короткостроково отримати підтримку москви у Нагірно Карабаському питанні. срср допоміг так званю «Операцією Кільце», яка тривала з квітня 1991 року до літа того ж року. Збройні сили срср та КДБ допомогли Азербайджану у виселенні вірмен з низки селищ у Нагірному Карабасі та облозі Степанокерту. Томас де Ваал пише про «Операцію Кільце»: «У короткостроковій перспективі це грало на користь азербайджанського керівництва, оскільки радянські армійські та поліцейські підрозділи були задіяні проти карабаських вірмен. Однак у довгостроковій перспективі це виявилось катастрофою для Азербайджану, оскільки республіка відставала від Вірменії у створенні власних сил безпеки». [5, с.114] У серпні 1991 року срср розвалився і президент росії Єльцин припинив підтримку Азербайджана.

Розвал срср та отримання обома країнами статусу незалежних держав зіграло роль тригера повномасштабної війни. Ступінь розвитку конфлікту, про котру ми писали вище спрацювала негайно.

2 вересня 1991 року «спільна сесія Нагірно-Карабахської обласної та Шаумянвської районної Рад народних депутатів за участю депутатів Рад всіх рівнів» проголосила незалежність Нагірно-Карабаської Республіки. [17].

Азербайджан відповідає скасуванням незалежності НКАО. [18][19]

10 грудня 1991 року Вірменія в союзі з НКАО на підтримку акту про незалежність НКАО та створення НКР організує референдум про статус НКАО. 99,89% виборців, що прибули до дільниць голосують за незалежність НКАО та вихід із складу Азербайджану. [20] Азербайджанське населення, близько 20% популяції НКАО саботує референдум.

Фактично, аналіз кроків сторін на зовнішньополітичному рівні говорить про те, що насправді велось дві війни, одна з котрих на полях битв, а друга на міжнародній політичній арені. Кожен зовнішньополітичний крок кожної із сторін це черговий удар чи наступ на фронті зовнішньої політики.

Саме в цей час проходить одна із перших зовнішньополітичних ініціатив по врегулюванню конфлікту.

Президент росії Єльцин, припинивши воєнну допомогу Азербайджану, що ми у 2023 році з позиції «після-знання» можемо стверджувати достовірно як перший приклад «золотого стандарту» зовнішньополітичних дій росії по виконанню своїх союзницьких та договірних зобов'язань, та президент

Казахстану Назарбаєв з дозволу влади Азербайджану та Вірменії, провели посередницьку місію з 20 по 23 вересня, відвідавши Баку, Гянджу, Степанакерт та Єреван. Результатом стало підписання 23 вересня 1991 року «Залізногірського коммюніке» чи «Залізногірської декларації», котра оголошувала виходячи з принципів територіальної цілісності, невтручання у внутрішні справи суверенних держав та дотримання громадянських прав, принципи врегулювання нагірно Карабаського конфлікту під контролем російських та казахських спостерігачів. Комюніке не справило жодного значимого ефекту на стабілізацію обстановки і не могло вплинути на конфлікт, що мав глибоку історію та налічував велику кількість жертв та був на стадії неможливості вирішення поза межами силового втручання «третьої сторони» з правами не медіатора, а арбітра.

Уже через два дні після підписання Комюніке, 25 вересня, зі Шуші та прилеглих сіл було здійснено перший ракетний обстріл Степанакерта. Азербайджанське керівництво, оголошувачись від початкового шоку, викликаного виведенням з-під його підпорядкування збройних сил СРСР, приступило до форсованого будівництва власної армії.

20 листопада 1991 року поблизу села Бердашен (Каракенди) в Нагірному Карабасі сталась «Каракендиська трагедія» – збиття азербайджанського військового гелікоптера Mil Mi-8, на борту якого перебувало 22 особи (13 азербайджанських посадовців, 5 представників МВС СРСР, 3 журналісти та 3 члени екіпажу), які летіли на миротворчу місію для моніторингу перемир'я. Гелікоптер був збитий з землі (за азербайджанською версією – зенітними засобами вірменських сил), усі загинули.

За період з 1 листопада 1991 року по 27 січня 1992 року в Нагірному Карабасі відбулося 80 бомбардувань населених пунктів, по яких було випущено 2737 ракет та снарядів. Внаслідок цього було зруйновано або пошкоджено 627 будівель, загинуло 47 людей, поранено – 167 осіб. Сталося 46 озброєних зіткнень, у яких загинуло 42 людини. Загалом у конфліктах загинуло 157 осіб, поранено – 256 (з січня 1991 по листопад – відповідно, 35 та 256). [21]

На полях битв 1992 рік дає повномасштабну війну, успіх у якій поступово схиляється на бік Вірменії. В лютому на території Нагірного Карабаху захоплено Ходжалі, в травні Шушу. Наступ продовжується за межі Нагірного Карабаху і в результаті протягом 1992-1993 повністю або частково окуповані сім прилеглих районів Азербайджану: Лачинський район, ключовий для «Лачинського коридору», що з'єднував Карабах із Вірменією; Кельбаджарський район, стратегічно важливий для контролю висот; Агдамський район; Фізулінський район, ключові позиції вздовж кордону з Карабахом; Джабраїльський район; Кубатлінський район; Зангеланський район, межує з Іраном. Загалом 20% території Азербайджану.

На тлі триваючих боїв продовжуються зовнішньо-політичні зусилля.

Обидві країни приєдналися до конференції з безпеки та співробітництва в Європі (КБСЕ) 30 січня 1992 року, яка була ключовим форумом для пострадянських держав. «У 1992 році держави-учасниці ОБСЄ домовилися скликати конференцію в Мінську для обговорення шляхів врегулювання конфлікту навколо регіону, який тоді називався «Нагірний Карабах». Хоча ця конференція зрештою так і не відбулася, саме вона дала назву – Мінський процес – і створила рамки для переговорів про врегулювання. У 1992 році було створено Мінську групу, яка й очолила цей процес», – говорить на офіційному сайті Мінської групи ОБСЄ. [22] Постійними членами Групи є Білорусь, Німеччина, Італія, Швеція, Фінляндія та Туреччина, а також Вірменія й Азербайджан.

Документи Мінської групи КБСЕ та документи цифрового архіву ООН за 1992 – 1994 роки містять чисельні приклади звернень вірменської та азербайджанської сторони конфлікту зі скаргами та запитами. Вони дають можливість оцінити тактики дипломатичної війни сторін.

Вірменія 22 травня 1992 року через постійного представника при ООН Олександра Арзуманяна передає лист до Ради безпеки ООН (далі Радбез) з роз'ясненням ситуації навколо Нагірного Карабаху. Вірменія стверджує, що Азербайджан обстрілював територію Араратської долини на кордоні з нахічеванським районом поблизу міста Садарак з пануючих висот. Надає інформацію про гуманітарну катастрофу в Нагірному Карабасі та відкидає звинувачення у захопленні силами самооборони Нагірного Карабаху міста Лачен, стверджуючи, що силові дії концентрувались виключно навколо необхідного гуманітарного коридору до Вірменії, виключно з метою трансферу продовольства та медикаментів і відкидає звинувачення в захопленні територій. Вірменія наполягає на негайній відправці миротворчих сил в регіон і обіцяє негайне виведення сил самооборони НКР після приходу миротворців.[23] В цілому описана направленість риторики Вірменії, яка залишається протягом війни майже незмінною. Кількість звернень Вірменії до Радбезу ООН в три-чотири рази менша за Азербайджан. Це можна пояснити ситуацією на полі бою. Вірменія перемагає по всіх напрямках, тоді як Азербайджан втрачає і звертається по міжнародну підтримку. Предметом подальшого аналізу лишається факт, що Вірменська сторона постійно наголошує на необхідності посилки миротворців в район конфлікту, а Азербайджан цю тему обходить. Ще одна особливість Вірменської позиції в тому, що вона не визнає себе стороною конфлікту. Принаймні в листі до Радбезу ООН від 9 травня 1992 року президент Вірменії Левон Тер-Петросян стверджує, що «Вірменія, не будучи стороною дис-

пути між Нагірно Карабаською Республікою та Азербайджанською Республікою стала суб'єктом атак через кордон та блокади (Азербайджаном)». [24] Аргументація Вірменії носить емоційно – гуманітарний характер з апеляцією до людських почуттів без відповідного обґрунтування законності, що робить захист її позиції більш складною задачею.

Азербайджан послідовно демонструє позицію «лігізму» – законності вимог територіальної цілісності і від неї не відходить, не вимагаючи направлення міжнародних миротворчих сил. Так в листі S/24112 від 17 липня 1992 року представник Азербайджана при ООН повідомляє в логічній, обґрунтованій законами та статутом ООН манері позицію своєї країни щодо конфлікту. Поперше, він стверджує, що нарешті Вірменія відкрито заявила, що є озброєною стороною конфлікту. З цього починається лист, що є безумовно, дипломатичною та переговорною стратегією демонстрації «втрати обличчя» опонентом. Як ми пам'ятаємо із наведеного вище, Вірменія приховувала свою участь як сторона конфлікту. Далі він відкидає звинувачення у будь-яких проявах агресії з боку Азербайджана «на простій основі» того, що вся війна спочатку протистояння в Нагірному Карабасі проходить на міжнародно-визнаній території Республіки Азербайджан, роблячи таким чином, всі аргументи опонента такими, що за визначенням не можуть мати підґрунтя. [25] Лист також звинувачує Вірменію у підступності «Варто відмітити, що захоплення населених територій Азербайджану Вірменією завжди співпадало в часі з мирними переговорами з участю третіх сторін. Наприклад, місто Суша було зрадницьки захоплено за спиною учасників трьохсторонніх переговорів в Тегерані. Вірменія завжди акти агресії намагається виправдати або відкриттям «гуманітарних» коридорів або необхідністю «ліквідувати осередки напруги» в містах населених мирними людьми». [26] Варто відмітити досить іронічно-саркастичну тональність в багатьох азербайджанських політичних та дипломатичних наративах. Тональність, що, зазвичай, свідчить про переконаність у своїй правоті та віру в остаточне вирішення проблеми на свою користь.

Ще одна риса Азербайджанської дипломатії в питанні Карабаху – це підготовленість посилення на міжнародних авторитетів та впливові західні організації. Лист S/24053, наприклад, посилається на висловлювання речника Державного департаменту Сполучених Штатів Маргарет Тутвіллер, міністра іноземних справ РФ, заяву Північно-Атлантичної Ради, Комітет старших посадовців КБСЄ. [27] Зразок філігранної вербовки союзників. В цілому Азербайджану вдається тримати міжнародне співтовариство на своєму боці. Азербайджан програє на полі бою, проте починає вигравати дипломатичну війну.

Відповідно запрошується простий і очевидний висновок: Азербайджан завжди переслідував мету збереження Нагірного Карабаху в складі Азербайджану, не допускаючи жодних компромісів в стратегії. Іншими словами, Вірменія не має іншого варіанту крім силового, включити Нагірний Карабах до складу своєї країни чи добитись його автономії. Всі сподівання на дипломатію виглядають як декларації без виконання.

Це має підтвердження, в тому числі, період президентства Абульфазы Ельчибея (1992–1993), коли азербайджанська влада зайняла виразно жорстку позицію щодо врегулювання карабаського конфлікту. У своїх публічних заявах Ельчибей наголошував: «Нагірний Карабах є історичною і невід'ємною частиною Азербайджану, і ми ніколи не допустимо його відокремлення» та «Азербайджанський народ готовий боротися до кінця за звільнення окупованих територій». [28]

Такі висловлювання демонстрували відсутність змін у позиції нової пострадянської влади Азербайджану утвердити державний суверенітет і територіальну цілісність у межах міжнародно визнаних кордонів, за всяку ціну. Для азербайджанського суспільства ці заяви стали символом національної єдності й рішучості відновити контроль над втраченими регіонами. Водночас для міжнародного співтовариства риторика Ельчибея слугувала сигналом про готовність Баку вести боротьбу за Карабах як дипломатичними, так і військовими засобами. Таким чином, позиція Ельчибея заклала основу офіційного курсу незалежного Азербайджану на відновлення територіальної цілісності держави, який зберігався й надалі в політиці його наступників.

1993 рік був багатим на дипломатичні зусилля по припиненню вогню. До середини квітня міжнародна увага до бойових дій у Нагірному Карабасі та навколо нього призвела до короткої паузи на полі бою, яка тривала до кінця червня. [29]

8 квітня фінський полковник Хейкі Хеппонен очолив місію КБСЄ зі спостереження за припиненням вогню в Баку. Ідея такої місії була розроблена під час переговорів Мінської групи з 25 лютого по 2 березня 1993 року. 500 іноземних спостерігачів мали моніторити виконання домовленостей. [29] Головною відмінною рисою цього періоду лишались, з одного боку, воєнні успіхи армії Нагірного Карабаху, як це декларується, а фактично, Вірменії. З іншого, Азербайджан несе втрати і терпить поспіль поразки, втрачає території, але, як говорилося вище, не має наміру відмовлятися від своїх територій. Тактично Азербайджан підтримує ініціативи припинення вогню, продовжуючи тиск на законність своїх територіальних вимог щодо Нагірного Карабаху. Відмінною рисою зовнішньо-політичного фону є зусилля великої кількості посередників.

Однією із центральних міжнародних подій року стає резолюцію 822 (1993) Ради Безпеки ООН, при-

йнята на 3205-му засіданні 30 квітня 1993 року, в який вимагається негайне припинення всіх бойових дій з метою встановлення міцного припинення вогню, а також негайне виведення всіх окупаційних сил із Кельбаджарського району та інших нещодавно окупованих територій Азербайджану. Крім того, зацікавлені сторони закликаються негайно відновити переговори. [30]

Проблемою врегулювання ситуації навколо Нагірного Карабаху, крім полярності позицій сторін залишалась зовнішня політика російської федерації в регіоні. Британський експерт конфліктів на Кавказі у пострадянський період, Елізабет Фуллер прямо називає дії росії «дипломатичним наступом у Закавказзі». [31] росія виступила в конфлікті як його каталізатор та сторона, що декларативно підтримує мирний процес, а «за лаштунками» створює передумови для підтримання нестабільності з метою утримати контроль над «миротворчим» процесом в своїх руках і бути головним медіатором в регіоні.

росія має суперечливі інтереси в регіоні і постійно балансує між ними. Ідея «Великої росії» завжди була наріжним каменем зовнішньої політики росії. Це було доведено через три роки після подій, що розглядаються. В березні 1996 року держдума росії голосує за визнання розпаду СРСР незаконним. [32] Кавказький регіон завжди був у сфері інтересів російської імперії, яка постійно розширювалась від XV століття і для керівництва росії та багатьох росіян виявилось неможливо визнати факт, що низка територій більше не російські. І сам факт «втрати Кавказа» створював формулу національного песимізму: «старого справжнього змісту росії більше не існує», і готував тим громадську думку до підтримки наступальних дій росії у майбутньому.

У російському стратегічному мисленні Закавказзя розглядається як буферна зона проти ідеологічних і політичних загроз із півдня. Оскільки Закавказзя межує з Північним Кавказом, що є територією РФ, Москва вважає, що її Північний Кавказ вразливий до подій у Закавказзі.

Конфлікт, що розпочинається в Закавказзі, має високу ймовірність поширитися на російську територію, або навпаки. [33] росія боїться розповсюдження руху на незалежність та відокремлення від імперії національних республік, регіонів. Як результат, на словах підтримувала територіальну цілісність, принаймні в час, що досліджується в статті.

росіяни також бояться можливості втручання зовнішніх сил у конфлікти на периферії росії, що, на їхню думку, безпосередньо загрожує національним інтересам росії. В 1992 році Іран задля збільшення свого впливу у Закавказзі ініціював переговори ворогуючих сторін і виступив модератором. [34] Зусилля Ірану прочитується як механізм послаблення саме впливу росії в Закавказзі.

Таким чином, Іран і Туреччина сприймаються росією як конкуренти за вплив у регіоні. Тому сьогодні росія віддає перевагу визнанню своїх військових інтересів у Закавказзі. Особливо після втрати контролю над Чечнею, Москва надає великого значення збереженню своїх військ в інших частинах Кавказу, зокрема в Грузії та Вірменії, особливо після втрати Чечні, яка не буде знову «примушена до союзу» з росією в 2000-х після другої Чеченської війни. У листопаді 1992 року росія уклала військові союзи з Вірменією та Грузією під гаслом, для захисту від зовнішньої агресії. [35]

Автор наголошує, що в межах статті уникає, наскільки можливо, впливу ефекту «післязнання» ситуації чи сучасної ситуаційної обізнаності.

Загроза втрати Закавказзя та Чеченська війна посилювали російське відчуття небезпеки. Однією з реакцій Росії на ці події стала вимога перегляду Договору про звичайні збройні сили в Європі (ДЗЗСЄ). Договір ДЗЗСЄ був підписаний у листопаді 1990 року в рамках КБСЄ. Москва протягом кількох років стверджувала, що їй потрібно значно більше озброєнь, ніж передбачено договором, у Кавказькому регіоні та Ленінградському військовому окрузі. [36]

Зрештою, росія досягла своєї мети: угода про флангові обмеження ДЗЗСЄ від травня 1996 року схвалила нарощування росією військового обладнання в Кавказькому регіоні. [37]

Нарешті, фактор Закавказзя у транзиті углеводородів від родовищ Каспійського моря до порти Грузії на Чорному морі контролюється стабільністю регіону. Азербайджанські углеводороди – один із ключових бюджето-створюючих компонентів. Нагадаємо, що президент Назарбаєв намагався сприяти мирному процесу, приймаючи участь у модератії «Железнодорожської угоди» щоб забезпечити транзит Казахстанської нафти з родовищ Актау та Атирау до Європи.

Як співголова Мінської групи КБСЄ з 1992 р., росія лобювала резолюції ООН №822, №853 1993 р., що засуджували вірменську окупацію, надаючи дипломатичну підтримку Баку.

Щодо ролі росії в цілому в конфлікті Азербайджан – Нагірний Карабах – Вірменія, федерація продовжувала грати свою «типову гру»: утримати контроль над Закавказзям щоб за всяку ціну тримати імідж «великої росії». Інструмент досягнення цієї мети, поперше, сприяти збереженню напруженості в регіоні, бажано, з людськими жертвами та кривавої. За таких умов простіше добиватися поступок заходу в обмеженні озброєнь. По-друге, залишитись одноосібним посередником, відсторонивши всіх інших модераторів конфлікту, щоб не допускати можливості перехвату ініціативи іншими міжнародними акторами. По-третє, підстраховувати свої дипломатичні дії воєнними базами в регіоні. На даному етапі можна говорити, що в російській

зовнішній політиці воєнні інтереси панують над економічними.

росія, таким чином, виступає як головний деструктор та підпалювач ворожнечі під маскою миротворчості та дружелюбності.

Закінчення першої Карабаської війни відбулось 4–5 травня 1994 року, коли в місті Бішкек за ініціативою Міжпарламентської Асамблеї СНД, парламенту Киргизької Республіки, Федеральних зборів та Міністерства закордонних справ російської федерації пройшли переговори між ворогуючими сторонами і 8 травня 1994 підписано Бішкекський протокол перемир'я. Війна офіційно припинена. Зазначимо, що 8 травня 1994 г. в Баку при підписанні Рауфом Гулієвим, повноважним представником Азербайджану на переговорах, протоколу в його примірник було включено наступний запис: «Підписано з умовою, що у п'ятому абзаці поточного тексту у третьому рядку зверху перед словом «спостерігачів» буде додано слово «міжнародних», у шостому рядку зверху цього ж абзацу слово «зайнятих» буде замінено на «захоплених». [38] Нюанс здається незначним, проте він демонструє реалізацію принципу приховування намірів за словами. Азербайджан прагне участі міжнародних спостерігачів, не лише росії чи СНД і фактично називає Вірменію окупантом.

Вірменія не виконала вимогу протоколу про виведення військ з «зайнятих» («захоплених») територій. Міжнародні спостерігачі не були допущені до контролю, або мали обмежений мандат. Фактично росія перебрала на себе функцію одноосібного панування на лінії розмежування. Єдине досягнення протоколу – припинення вогню.

Фактично, можна говорити про «Кавказький Версаль», тільки Азербайджан в ролі Німеччини після поразки у першій світовій війні. Здається, що історія створена лише для того, щоб повторюватись, а її уроки нікого нікому не навчають. Закладено всі передумови для Другої Карабахської війни.

Висновки. На початкових етапах отримання незалежності зовнішня політика Азербайджану та Вірменії знаходилась в стадії формування в умовах хаосу розпаду радянського союзу, що спричинило багатовекторні рухи з обох боків. Війна стала результатом прориву конфлікту, закладеного «Туркманчайським» мирним договором 1828 року, коли зовнішній тиск радянської імперії зник.

Участь зовнішніх гравців відігравала велику роль в розвитку конфлікту. Вплив Європи здійснювався в головному через КБСЄ, Іран робив спроби за рахунок посередництва в переговорах між ворогуючими сторонами послабити вплив росії на ситуацію. Казахстан приймав участь у мирній ініціативі «Железногорського комюніке» в силу зацікавленості у безпечному транспортуванні Каспійської нафти до Європи через Закавказзя. Туреччина послідовно підтримувала Азербайджан зброєю та підготовкою військових кадрів.

росія відігравала в конфлікті ключову деструктивну роль, використовуючи фасад «миротворця», маневрувала між заключенням військового союзу з Вірменією та допомогою Азербайджану озброєнням та воєнною технікою та постійно нарощувала воєнну присутність в регіоні. росія вживала заходи по витісненню всіх посередників – медіаторів конфлікту з метою одноосібного панування в регіоні за рахунок ролі провідного посередника-миротворця. Дії росії в період отримання країнами незалежності та першої Карабаської війни залишались каталізатором негативних тенденцій миротворчого процесу та підживленням конфлікту «за лаштунками».

Воєнні перемоги Вірменії та відхід Азербайджанських сил із семи прикордонних районів залишається в багатьох аспектах важкою для наукової розробки темою, в зв'язку з відсутністю документального фіксування процесів розбудови збройних сил обох держав та Нагірного Карабаху, а також перебігу бойових дій.

В зовнішньо-політичних кроках Азербайджану та Вірменії в 1991-1994 роках закладено ключові наративи, що продовжили розвиток під час періоду припинення вогню, загострень та другої Карабаської війни 2020 року. Позиція Вірменії базувалась на праві нації на самовизначення на основі кількісної переваги етнічних вірмен в населенні, що підтверджує законність дій Нагорного Карабаху, спрямованих на вихід із складу Азербайджану та приєднання до Вірменії, а також гуманітарних та етнічних проблемах. Азербайджан послідовно, не зважаючи на положення на фронті, продовжував політику з опорою на статтю статуту ООН, що гарантує недоторканість кордонів. Позиції сторін залишались поляризованими без ознак можливості зближення.

«Бішкекський протокол» 1994 року зупинив бойові дії, створивши необхідні для майбутньої другої Карабаської війни.

Зусилля міжнародних організацій та окремих зовнішніх сил не мали успіху у вирішенні проблеми Нагірного Карабаху.

Південний Кавказ, як геополітичний опорний пункт між двома морями Чорним та Каспійським у 1994 році залишився в стані «гарячої точки», готової спалахнути новою війною в будь-який момент, що негативно впливало на транзитні можливості регіону як моста між Європою та Азією. Головним бенефіціаром війни 1994 року виявилась росія, що зберегла напруження та можливість маніпулювати сторонами конфлікту в своїх політичних інтересах.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Арутюнян В. М. Нагірно-Карабаський конфлікт у системі регіональної безпеки Південного Кавказу. Стратегічні пріоритети. 2019. № 2 (51). С. 120–132. URL: <https://niss.gov.ua>

2. Бішкекський протокол : текст від 5 травня 1994 р. Архів сучасної історії. 2015. URL: <https://www.aniarc.am/2015/05/05/text-bishkek-protocol/>
3. Декларація про проголошення Нагірно-Карабахської Республіки. 1991. URL: https://uk.wikisource.org/wiki/Декларація_про_проголошення_Нагірно-Карабахської_Республіки
4. Коваль О. А. Нагірно-Карабахський конфлікт у контексті міжнародної безпеки Південного Кавказу. Гілея: науковий вісник. 2018. Вип. 135. С. 412–417. URL: <http://gileya.org/index.php/vipusk135>
5. Про ліквідацію Нагірно-Карабахської автономної області Азербайджанської Республіки : Закон Азербайджанської Республіки № 279-XII від 26.11.1991 р. URL: <https://cis-legislation.com/document.fwx?rgn=2890>
6. Broers L. Armenia and Azerbaijan: Anatomy of a Rivalry. Edinburgh : Edinburgh University Press, 2019.
7. Caspersen N. Separatism and Democracy in the Caucasus. *Survival*. 2008. Vol. 50, No. 4. P. 113–136. DOI: 10.1080/00396330802573127
8. Chorbajian L., Mutafian C., Donabedian P. The Caucasian Knot: The History and Geopolitics of Nagorno-Karabagh. London, 1994. URL: <https://www.academia.edu/13131164>
9. Cornell S. E., Starr F. S. The Caucasus: A Challenge for Europe. Washington, DC : Central Asia-Caucasus Institute & Silk Road Studies Program, 2006.
10. Coyle J. J. Nagorno-Karabakh. In: *Russia's Border Wars and Frozen Conflicts*. Cham : Springer, 2017. P. 207–256.
11. Croissant M. P. The Armenia–Azerbaijan Conflict: Causes and Implications. Westport : Praeger Publishers, 1998.
12. de Waal T. Black Garden: Armenia and Azerbaijan Through Peace and War. New York : New York University Press, 2003.
13. de Waal T. Black Garden: Armenia and Azerbaijan Through Peace and War. New York : New York University Press, 2013.
14. Fuller E. Russia's Diplomatic Offensive in the Transcaucasus. RFE/RL Research Report. 1993. Vol. 2, No. 40. URL: <https://www.rferl.org>
15. Hakobyan A. State propaganda through public education: Armenia and Azerbaijan. Caucasus Edition. 2016. URL: <https://caucasusedition.net>
16. Herzig E. The New Caucasus: Armenia, Azerbaijan and Georgia. London : Royal Institute of International Affairs, 1999.
17. Hunter S. T. Islam in Russia: The Politics of Identity and Security. Armonk, NY : M. E. Sharpe, 2004.
18. International Crisis Group. Nagorno-Karabakh: Viewing the Conflict from the Ground. Europe Report. No. 166. 2005. URL: <https://www.crisisgroup.org>
19. International Crisis Group. Digging out of Deadlock in Nagorno-Karabakh. Europe Report. No. 255. 2019. URL: <https://www.crisisgroup.org>
20. Karabakh Movement 88: A Chronology of Events on the Road to Independence. EVN Report. 2018. URL: <https://evnreport.com>
21. King C. The Ghost of Freedom: A History of the Caucasus. Oxford : Oxford University Press, 2008.
22. Kotaman Y. U.S. Policy and Russian Interests in the Transcaucasus since 1991. Monterey : Naval Postgraduate School, 1999.
23. Martirosyan A. Karabakh Movement 88: From the Desire for Freedom to Its Loss. JAMnews. 2023. URL: <https://jam-news.net>
24. McCausland J. D. The CFE Treaty: A Cold War Anachronism. Carlisle Barracks : U.S. Army War College, 1995.
25. Mekhtiev E. Security Policy in Azerbaijan. NATO-EAPC Research Fellowship Programme. 2001. URL: <http://www.nato.int>
26. Melander E. The Nagorno-Karabakh Conflict Revisited. *Journal of Cold War Studies*. 2001. Vol. 3, No. 2. P. 48–75.
27. Musayev T. F. From territorial claims to belligerent occupation: Legal appraisal. *Diplomatiya aləmi*. 2008. No. 18–19. P. 30–49.
28. Nagorno-Karabakh Independence Referendum, 1991. Armenipedia. 2024. URL: <https://www.armeniapedia.org>
29. OSCE Minsk Group. Towards a Peaceful Settlement of the Nagorno-Karabakh Conflict. Vienna : OSCE, 1994.
30. Official Website of the OSCE Minsk Group. 2024. URL: <https://www.osce.org/mg>
31. Resolution 822 (1993) adopted by the UN Security Council on 30 April 1993. URL: <https://digitallibrary.un.org>
32. Samadov B., Grigoryan M. Formation of Discourses of National Identity in Armenia and Azerbaijan. Prague : Charles University, 2022.
33. Saribayova S. Russian-Turkish Factor in Nagorno-Karabakh. *TESAM Akademi Dergisi*. 2022. DOI: 10.30626/tesamakademi.1129745
34. The Turkmenchay Treaty (1828). Archive Collection of Documents. 1992. URL: <https://www.hist.msu.ru>
35. United Nations Security Council. Resolutions 822, 853, 874, 884 on the Situation in Nagorno-Karabakh. New York : United Nations, 1993.
36. Yavuz M. H., Gunter M. M. The Karabakh Conflict Between Armenia and Azerbaijan: Causes & Consequences. Cham : Springer, 2022.
37. Zulfuqarov T. Obstacles to Resolution: An Azerbaijani Perspective. *Accord*. 2005. No. 17.
38. Zürcher C. The Post-Soviet Wars: Rebellion, Ethnic Conflict, and Nationhood in the Caucasus. New York : New York University Press, 2007.

REFERENCES:

1. Arutiunian, V.M. (2019). Nahirno-Karabaskyi konflikt u systemi rehionalnoi bezpeky Pivdennoho Kavkazu [The Nagorno-Karabakh conflict in the system of regional security of the South Caucasus]. *Stratehichni priorityety*, no. 2 (51), pp. 120–132. Kyiv: Natsionalnyi instytut stratehichnykh doslidzhen. URL: <https://niss.gov.ua> [in Ukrainian].
2. Bishkekyskyi protokol: tekst vid 5 travnia 1994 r. (2015). [The Bishkek Protocol: text of May 5, 1994]. *Arkhiv suchasnoi istorii*. URL: <https://www.aniarc.am/2015/05/05/text-bishkek-protocol/> [in Ukrainian].

3. Deklaratsiia pro proholoshennia Nahirno-Karabaskoi Respubliki (1991). [Declaration on the Proclamation of the Nagorno-Karabakh Republic]. URL: https://uk.wikisource.org/wiki/Deklaratsiia_pro_proholoshennia_Nahirno-Karabaskoi_Respubliki [in Ukrainian].
4. Koval, O.A. (2018). Nahirno-Karabaskyi konflikt u konteksti mizhnarodnoi bezpeky Pivdennoho Kavkazu [The Nagorno-Karabakh conflict in the context of international security of the South Caucasus]. *Hileia: naukovyi visnyk*, issue 135, pp. 412–417. Kyiv. URL: <http://gileya.org/index.php/vipusk135> [in Ukrainian].
5. Pro likvidatsiiu Nahirno-Karabaskoi avtonomnoi oblasti Azerbaidzhanskoi Respubliki: Zakon Azerbaidzhanskoi Respubliki No. 279-XII vid 26.11.1991 r. [On the abolition of the Nagorno-Karabakh Autonomous Region of the Azerbaijan Republic: Law of the Azerbaijan Republic No. 279-XII of November 26, 1991]. URL: <https://cis-legislation.com/document.fwx?rgn=2890> [in Ukrainian].
6. Broers, L. (2019). *Armenia and Azerbaijan: Anatomy of a Rivalry*. Edinburgh: Edinburgh University Press.
7. Caspersen, N. (2008). Separatism and democracy in the Caucasus. *Survival*, vol. 50, no. 4, pp. 113–136. <https://doi.org/10.1080/00396330802573127>
8. Chorbajian, L., Mutafian, C., & Donabedian, P. (1994). *The Caucasian Knot: The History and Geopolitics of Nagorno-Karabagh*. London: Zed Books. URL: <https://www.academia.edu/13131164>
9. Cornell, S.E., & Starr, F.S. (2006). *The Caucasus: A Challenge for Europe*. Washington, DC: Central Asia-Caucasus Institute & Silk Road Studies Program.
10. Coyle, J.J. (2017). Nagorno-Karabakh. In *Russia's Border Wars and Frozen Conflicts* (pp. 207–256). Cham: Springer.
11. Croissant, M.P. (1998). *The Armenia–Azerbaijan Conflict: Causes and Implications*. Westport, CT: Praeger Publishers.
12. de Waal, T. (2003). *Black Garden: Armenia and Azerbaijan Through Peace and War*. New York: New York University Press.
13. de Waal, T. (2013). *Black Garden: Armenia and Azerbaijan Through Peace and War*. New York: New York University Press.
14. Fuller, E. (1993). Russia's diplomatic offensive in the Transcaucasus. *RFE/RL Research Report*, vol. 2, no. 40. URL: <https://www.rferl.org>
15. Hakobyan, A. (2016). *State propaganda through public education: Armenia and Azerbaijan*. Caucasus Edition. URL: <https://caucasusedition.net>
16. Herzog, E. (1999). *The New Caucasus: Armenia, Azerbaijan and Georgia*. London: Royal Institute of International Affairs.
17. Hunter, S.T. (2004). *Islam in Russia: The Politics of Identity and Security*. Armonk, NY: M.E. Sharpe.
18. International Crisis Group. (2005). *Nagorno-Karabakh: Viewing the Conflict from the Ground*. Europe Report No. 166. Brussels: International Crisis Group. URL: <https://www.crisisgroup.org>
19. International Crisis Group. (2019). *Digging out of Deadlock in Nagorno-Karabakh*. Europe Report No. 255. Brussels: International Crisis Group. URL: <https://www.crisisgroup.org>
20. Karabakh Movement 88: A chronology of events on the road to independence. (2018). EVN Report. URL: <https://evnreport.com>
21. King, C. (2008). *The Ghost of Freedom: A History of the Caucasus*. Oxford: Oxford University Press.
22. Kotaman, Y. (1999). *U.S. Policy and Russian Interests in the Transcaucasus since 1991*. Monterey, CA: Naval Postgraduate School.
23. Martirosyan, A. (2023). *Karabakh Movement 88: From the desire for freedom to its loss*. JAMnews. URL: <https://jam-news.net>
24. McCausland, J.D. (1995). *The CFE Treaty: A Cold War Anachronism*. Carlisle Barracks, PA: U.S. Army War College.
25. Mekhtiev, E. (2001). *Security Policy in Azerbaijan*. NATO-EAPC Research Fellowship Programme (1999–2001). URL: <http://www.nato.int>
26. Melander, E. (2001). The Nagorno-Karabakh conflict revisited. *Journal of Cold War Studies*, vol. 3, no. 2, pp. 48–75.
27. Musayev, T.F. (2008). From territorial claims to belligerent occupation: Legal appraisal. *Diplomatiya alëmi*, no. 18–19, pp. 30–49.
28. Nagorno-Karabakh independence referendum, 1991. (2024). *Armenipedia*. URL: <https://www.armenipedia.org>
29. OSCE Minsk Group. (1994). *Towards a Peaceful Settlement of the Nagorno-Karabakh Conflict*. Vienna: OSCE.
30. Official Website of the OSCE Minsk Group. (2024). URL: <https://www.osce.org/mg>
31. United Nations Security Council. (1993). *Resolution 822 (1993), adopted on 30 April 1993*. New York: United Nations. URL: <https://digitallibrary.un.org>
32. Samadov, B., & Grigoryan, M. (2022). *Formation of Discourses of National Identity in Armenia and Azerbaijan*. Prague: Charles University.
33. Saribayova, S. (2022). Russian-Turkish factor in Nagorno-Karabakh. *TESAM Akademi Dergisi*. <https://doi.org/10.30626/tesamakademi.1129745>
34. *The Turkmenchay Treaty (1828)*. (1992). Archive Collection of Documents. URL: <https://www.hist.msu.ru>
35. United Nations Security Council. (1993). *Resolutions 822, 853, 874, 884 on the Situation in Nagorno-Karabakh*. New York: United Nations.
36. Yavuz, M.H., & Gunter, M.M. (2022). *The Karabakh Conflict Between Armenia and Azerbaijan: Causes & Consequences*. Cham: Springer.
37. Zulfuqarov, T. (2005). *Obstacles to resolution: An Azerbaijani perspective*. *Accord*, no. 17.
38. Zürcher, C. (2007). *The Post-Soviet Wars: Rebellion, Ethnic Conflict, and Nationhood in the Caucasus*. New York: New York University Press.

The Nagorno-Karabakh issue in the foreign policies of Azerbaijan and Armenia (1991–1994)

Ilnytskiy Vladyslav Serhiiiovych

Postgraduate Student
at the Department of the History
of Newly Independent States
State Institution "Institute of World History
of the National Academy
of Sciences of Ukraine"
Leontovycha str., 5, Kyiv, Ukraine
ORCID: 0009-0005-4774-8803

The article analyzes the formation and evolution of the foreign policies of Azerbaijan and Armenia concerning the Nagorno-Karabakh issue from the late Soviet period to the end of the First Nagorno-Karabakh War in 1994 and the signing of the Bishkek Protocol. The study emphasizes the role of nationally polarized public opinion in both states, which significantly influenced the escalation of the conflict and contributed to the limited prospects for political compromise during the examined period.

Special attention is given to the analysis of foreign policy narratives and diplomatic positions of Azerbaijan and Armenia in the context of ongoing hostilities and the aggravation of humanitarian challenges in the conflict zone. A separate section of the research focuses on the appeals and official statements of both parties addressed to the United Nations Security Council as instruments of international legitimation of their respective positions.

The article examines mediation efforts undertaken by external actors, including the Conference on Security and Cooperation in Europe and its Minsk Group, as well as regional initiatives involving Iran and Kazakhstan. Particular attention is paid to the role of the Russian Federation, whose mediation practices, military presence, and alliance mechanisms significantly affected the dynamics of the conflict and the effectiveness of international peace initiatives in the South Caucasus.

The author conceptualizes the foreign policy interaction of Azerbaijan and Armenia over Nagorno-Karabakh as a form of diplomatic confrontation, which, under specific domestic political conditions and the positions of international mediators, limited the possibility of a peaceful settlement.

The study is based on a comprehensive analysis of archival materials, diplomatic correspondence, Soviet-era documents, eyewitness accounts, and contemporary historiography, aiming to deepen scholarly understanding of the historical foundations of current territorial conflicts in the region.

Key words: foreign policy, Azerbaijan, Armenia, the First Nagorno-Karabakh War, Nagorno-Karabakh, territorial integrity.

Дата першого надходження рукопису до видання: 19.11.2025

Дата прийнятого до друку рукопису після рецензування: 12.12.2025

Дата публікації: 30.12.2025